

КОГА Е ПОСТРОЕНА ФЛОТСКАТА КУЛА В РУСЕ (1885 ИЛИ ОКОЛО 1886 Г.?)

За историята на Флотската кула в Русе в литературата и особено в интернет битуват всевъзможни противоречиви сведения, но все още не е разгледана в отделна научна публикация. Преди четири години засегнах този проблем в книгата „Храм на знания технически ...” [1, с. 90], като обосновах и недостоверността на разпространените четири версии за годината на изграждането на кулата. В края на октомври 2010 г. подарих тази книга както на Регионалния исторически музей – Русе, така и на Регионалната библиотека „Л. Каравелов” – Русе, но въпреки това понастоящем в сайта си РИМ – Русе упорито **заблуждава**: „**1884 г.** Построена е Метеорологичната станция в Русе, т. нар. Флотска кула, по проект на арх. Фридрих Грюнангер” [2]. А каква е всъщност истината за строежа на Флотската кула?

За годината на построяването ѝ се срещат **богати възможности за избор**: **1882 г.** [3];

1883 г. [4, с. 83], [5, с. 59], [6, с. 20]. Очевидно заради осигуряването на поранен произход тази версия е предпочитана от русенски краеведи, предлагащи сведения тип „За пръв път в Русе” [7], легитимирана е от солидни институции [8], [9], които сигурно са се предали на енциклопедията Уикипедия [10], [11];

1884 г. [12], [13], [14, 227], [15], [16], [17]. Тази година на построяване е възприета от официалната история на българския военен флот [18, с.17] и се цитира във флотско-исторически публикации [19], отстоява се от русенски музейни [20, с. 94] и библиотечни специалисти [21], а през 2013 г. се използва вече и в документация на Община Русе [22, с. 28];

1885 г. [23], [24], [25], [26], [27].

Бъркотията от твърдения сигурно е още по-голяма, ако отчетете това, че нямам възможност да прегледам целия местен (русенски) периодичен печат, краеведски издания и специализирана географска литература. Но и без евентуални писания в тях особено показателна е периодичната промяна на мнението на най-активния пропагандатор на историята на Флотската кула. През 1978 г. той лансира версията за построяване на кулата през 1884 г. [12], през 1985 г. променя мнението си на 1883 г. [4, с. 83], през 1999 г. отново става привърженик на версията за 1884 г. [13], след три години **едновременно (!)** предлага **двете** версии – в една книга е за 1883 г. [6, с. 20],

в друга – за 1884 г. [32, с. 27], през 2003 г. приема само 1884 г. [15], а през 2008 г. пак си харесва версията за 1883 г. [30, с. 49] ... Уважавам правото на всеки автор да промени мнението си в последваща публикация с цел отстраняване на една или друга грешка или въз основа на новоиздирени сведения от него или друг автор. Постоянното безхаберно лутане между една или друга версия обаче едва ли е признак на добросъвестен стремеж към търсене на истината. От друга страна, за да избегнат може би въпроса за установяването ѝ, академичните метеоролози прилагат широко практикуваната в подобни случаи щраусова тактика и при разглеждане на историята на метеорологията в България просто не споменават появяването на Флотската кула в Русе [34], [35], [36].

Кога всъщност е построена Флотската кула

Според спомените на съвременника Константин Божков, „Планът за постройка на метеорологическа станция” е утвърден през 1884 г. от военния министър княз Михаил Кантакузин. Тъй като първият му мандат на този пост започва на 10 (22) февруари с.г., **началото на строежа е било възможно не по-рано от този месец**. За изграждането на метеорологическата станция е осигурено място с обща площ 835 кв. м, от които 400 кв. м – от укреплението Месих табия и 435 кв. м – „купени от войводата – Панайот Хитов за 600 лв.”, строежът е възложен с договор на предприемачите Димитър Верверис и Антон Георгиев [28, с. 141-142].

Че към началото на 1884 г. строежът на флотската метеорологическа станция едва ли е бил започнат, камо ли пък да е бил завършен, морската историография разполага с документ, известен още от 1933 г. Това е рапортът на началника на Флотилията и Морската част капитан-лейтенант Зинови Рожественски от 2 (14) декември 1883 г. до Военното министерство относно „За устройство в Русе Метеорологическата станция”. В този рапорт има два съществени текста относно твърдението, че към пролетта на 1884 г. строителството положително не е започнато [28, с. 132-133]:

Първо – „[...] да се вземе и стане собственост на Морската част от земята на Русе, която се намира на десния бряг на р. Лом, близо до устието на мястото, дето е била брегова турска батарея”. Утвърждаването на проекта за Метеорологическата станция е било необходима предпоставка да започне процедурата за уреждането на собствеността на площадката за нея. А този

проект е утвърден **не по-рано** от февруари 1884 г., т.е. след това е необходимо време за прилагането на процедурата;

Второ. Капитан-лейтенант З. Рожественски отлично е съзнавал възможните бюрократични трудности по утвърждаването на проекта, уреждането на строителната площадка и особено – на осигуряването на необходимото финансиране за изпълнението на проекта: „**рано на пролет да се пристъпи (1884 г., подч. м. – И.А.)** към постройка на това място здание – метеорологическа станция според проекта [...]”

К. Божков оставя и две важни мемоарни свидетелства за това, че през 1884 г. сградата на метеорологическата станция не е завършена, а **към септември следващата година все още е в строеж**. Във връзка с организирането на Българското техническо дружество (БТД) в Русе той си спомня следното: „На 23-и март (1885 г. – И.А.) беше сформирована и библиотеката, на която се приготвяваше читалня и салон в **новостроящата се** (подч. м. – И.А.) Метеорологическа станция, обаче временно за тази цел бе нает домът на русенския жител Ганчо Йонков на ул. „Полицейска” с **годишен** наем 650 лева” [28, с. 146-147]. Още по-интересно е твърдението на К. Божков за начина, по който капитан-лейтенант З. Рожественски на **23 септември (5 октомври)** 1885 г. окончателно напуска България: „[...] качи се на файтона и когато преминаваше край **недовършената** (подч. м. – И.А.)

Метеорологическа станция, плод на бивше негово искрено желание за служене на младото княжество, мислено на pewno си е казал – никога вече не ще те видя [...]” [28, с. 152]. Той наистина никога повече не вижда България, но очевидно и всички автори, които упорито уверяват, че Флотската кула била построена 1882, 1883, 1884 или 1885 г., също не са виждали тези редове от спомените на К. Божков, който към 1885 г. служи във Флотския арсенал в Русе.

Високата достоверност на спомените на К. Божков е многократно доказвана, но като всеки мемоарен източник те също се нуждаят от допълнително потвърждение. То е публикувано на 21 февруари (5 март) 1885 г. в русенския вестник „Славянин”. Става дума за третата от трите статии под заглавието „Пак по техниката”, известни в историографията от половин век. Те популяризират сред българската общественост създаването на БТД (първото българско научно-техническо дружество), а третата статия съобщава следното:

„Зданието, в което ще заседава обществото, се предполага **новостроящата се** метеорологическа станция на брега на Дунава [...] Самото здание **се строи** в два етажа с по две отделения: в едното отдолу ще се помещава библиотеката и читалище с всевъзможни руски и иностранны технически журналы и книги. Над нея ще е метеорологическото отделение, а съседната – зала на самото заседание. При пръв поглед на зданието мъчно може човек да се увери, че подобно едно малко здание **ще може** да послужи за помещение на читалня, на библиотека и на предполагаемия „Яхт клуб“, а още повече при такива ограничени средства. Следваше се щото правителството да обърне по-сериозно внимание на постройката на това казионно здание в по-голям размер, **до гдето се още прави** и да не пожалееше лишна парица за **поскорошното му свършване**, което да бъде що-годе впечатлително за пред хора, **иначе работите ще останат на дуре** и ще бъдат двойни разходи за друго ново здание” (подч. м. – И.А.) [29].

Този текст категорично доказва, че **към февруари-март 1885 г. зданието на бъдещата Метеорологическа станция е в строеж и при това дори първият етаж все още не е завършен и обзаведен**, та се налага за библиотеката и читалнята към нея да се наеме временно помещение. Ако се отчете фактът, че към края на септември с.г. тя продължава да е в строеж, малко е вероятно той да продължи в условията на трескава подготовка за Сръбско-българската война, по време на бойните действия от 2 (14) до 16 (28) ноември с. г. и първите един-два следвоенни месеца, още повече че тогава настъпва и зимният период. Същото предположение се потвърждава и от факта, че към края на март (началото на април) 1885 г. сключеният тогава договор за временното наемане на помещение за библиотека и читалня на БТД **предвижда годишен, а не месечен наем**. Това на практика означава, че **ръководството на дружеството е очаквало сградата на Метеорологическата станция да бъде завършена след март-април 1886 г.**

За поетапното строителство на Флотската кула

В историята на построяването на Флотската кула има обаче още неизяснени въпроси, които досега дори не са поставени, камо ли да е търсен отговор на тях. Автори на текстовете за нея кой знае защо някак си тихомълком приемат, че още през 80-те години на XIX в. тя е изградена направо в днешния си вид. За него в литературата и интернет са разпространени доста снимки, но при тях

само тук-там са отбелязани годината и източника. Една от задачите при подготовката на тази статия беше да открия възможно най-ранното **датирано** изображение на Флотската кула, като започнах от рисунка на русенеца Асен Лингоров, публикувана през 1925 г. в списанието „Морски сговор“ [31]. Това изображение е много близко до снимка на кулата, поместена в някои издания, без авторите да посочват датата на снимката и ползвания източник [37, с. 81], [38, с. 42]. Същата снимка е публикувана и в интернет на 18 март 2009 г. с твърдението, че е „от началото на ХХ век“ [39]. Без допълнително проучване може да се приеме само това, че снимката е правена преди 1925 г., но пък тя **съвсем ясно показва, че по-високата част (цилиндричната) е изградена от по-светъл камък, а причината за това би могла да бъде и надграждане, но дали наистина е така и кога? .**

Благодарение на отзивчивостта на русенския историк д-р Иво Жейнов имах възможност да разгледам две стари снимки на Русе, приложени към настоящата статия. Те доказват факта, че **комплексът, който днес е известен с името Флотска кула, е изграждан на етапи.** Едната снимка е панорама на града от края на ХІХ в. и в далечината отляво добре се различава силуетът на двете емблематични кули, които са с почти еднаква височина, а пред тях все още липсва шаркпът (да не говорим за подобренията, свързани с него, като облицовка и метална ограда на площадката пред кулата). Върху втората снимка има ръкописен текст от 1904 г. и тя ясно показва, че цилиндричната кула е значително по-ниска в сравнение със съвременния ѝ вид.

През 2002 г. в морскоисторическата литература се появи слабо известната пощенска картичка „Русе. Метеорологическата станция. 46“. Тя не е датирана, но пък е облепена с марка 10 ст. „Освободителна война 1915-1916“ [32, с. 27]. Печатът върху тази марки е размазан, но от стар филателен каталог се вижда, че е била в обръщение от свършването на войната **до края на юни 1921 г.** [33, с. 26]. Следователно цилиндричната кула е била надградена до днешната височина през периода между 1904 и 1921 г. Като по-вероятни възможности за подобно строително начинание ми се струват периодите 1904-1912 г. и 1919-1921 г.

За очевидно неясната година на построяването на замислената към края на 1883 г. от капитан-лейтенант З. П. Рожественски Метеорологическа станция

на Флотилията и Морската част е важно обаче да се отговори на следните въпроси:

- какъв е планът на станцията, утвърден през 1884 г. от военния министър княз Михаил Кантакузин;

- каква част от този план е изпълнена, когато започва експлоатацията на станцията, и най-важното – КОГА е завършена в съответствие с утвърдения плана?

Досега обаче никой от авторите, разпространяващи, както стана вече ясно, фриволно избрана година от колекцията „1882, 1883, 1884 или 1885 г.“, **не е виждал чертеж с плана на Метеорологическата станция.**

Нека се върнем отново на единствения известен досега първоизточник за изграждането на тази станция – статията „Пак по техниката” от 21 февруари (5 март) 1885 г. Тя представя планираното тогава предназначение на помещенията в станцията, т. е. към февруари-март 1885 г. значителна част от площите в нея са определени за ползване от БТД, чиято дейност започва на 26 март (7 април) с.г. Това означава, че всъщност планираният комплекс от сгради (двете кули и едноетажната постройка зад тях) трябва да изпълнява две функции – Метеорологическа станция и **Дом на техниката** (седалище на БТД и на замисления Яхт-клуб). След общото събрание на БТД на 11 (23) май 1885 г. дейността на дружеството се прекратява завинаги вследствие на острия конфликт между началника на Флотилията и Морската част капитан-лейтенант З. П. Рожественски и главния инициатор за създаването на БТД и негов неформален лидер флотския инженер-механик П. Д. Кузмински [1, с.42-44]. Твърде е възможно тези събития също да са повлияли на значителното забавяне на строежа на целия комплекс, вследствие на което към септември-октомври 1885 г. тя е „недовършена”, както свидетелства К. Божков. Той е пряк участник в събитията и един от активните членове на БТД, отлично е бил запознат, както с дейността на дружеството, така и със случващото се във Флотилията и Морската част, в която по онова време служи. Ето защо половин век по-късно К. Божков е имал основание да твърди, че към началото на есента на 1885 г., когато е било вече ясно, че отпада предназначението на сградния комплекс и като Дом на техниката, той **въпреки това** все още е „недовършен”. Ако все пак в някакъв недовършен в сравнение с утвърдения проект вид Метеорологическата станция е била използвана по време на Сръбско-българската война през ноември 1885 г., кога

в крайна сметка нейният строеж е завършен и започва редовната ѝ експлоатация? Дори незавършената сграда да е използвана под някаква форма по време на войната, настъпилият след нея зимен период вероятно е отложил окончателното изпълнение на проекта за пролетта на 1886 г.

Кой е авторът на проекта?

Най-ранното поименно споменаване на автор на проекта за Метеорологическа станция в Русе, което успях да издиря, е от 1978 г. То уверява, че станцията е проектирана от архитект Франц Грюнангер [12]. Оттогава до днес тази версия е цитирана многократно, но в нито една от издирените публикации авторите не посочват въз основа на какъв първоизточник твърдят това. В интерес на истината такъв архитект по онова време няма, но дори и авторите, които съобразително използват името на австрийския архитект Фридрих Грюнангер (1856-1929 г.), отминават с мълчание какъв източник са ползвали. Това се отнася и за **компилативни** биографични статии за него като тези в българската [11] и англоезичната [40] Уикипедия. Твърдя, че става дума за безкритична компилация, защото и двете статии внушават, че Фр. Грюнангер бил автор на проекта на кулата, но същевременно посочват в литературата си съвременна биографична статия за него, в която въпреки редицата цитирани източници **Флотската кула не е отбелязана в списъка на творбите му** [41]. Сигурно не случайно и статията за Фр. Грюнангер в немската Уикипедия не споменава нищо за евентуалното му авторство на проекта за Флотската кула и това положително се дължи на факта, че тази статия е подготвена въз основа на австрийска книга, посветена специално на австрийските архитекти в България през периода 1878-1918 г. [42].

През ноември 2013 г. беше тиражирана следната оригинална версия за авторството на проекта: „Легендарният италиански архитект и скулптор Арнолдо Дзоки, известен със Статуята на свободата в Русе и паметника на Цар Освободител в столицата, е проектирал и уникалната Флотска кула в дунавския ни град. Проектът за строеж на метеорологична станция е дело на бюрото на австрийския архитект Фридрих Грюнангер и е осъществен през 1885 г....” [26]. Искане ми се да вярвам, че авторът на това озадачаващо хрумване е виждал някакъв първоизточник за лансираното италиано-австрийско проектиране и ще го публикува в обозримо бъдеще. Дотогава

оставам с впечатлението, че е бил вдъхновен от изложбата „Италианският скулптор Арналдо Дзоки и българското Освобождение”, показана през септември с. г. в Русе. Предпочитам обаче да се доверя на организаторите на изложбата Радослав Спасов и Пенка Шопова, които задълбочено са проучвали българския период от творчеството на А. Дзоки. Според тях **първата му творба в България е фонтанът в Пловдив през 1891 г.** и не споменават нищо за каквато и да е връзка (пряка или поне косвена) със създаването на Флотската кула [43], [44]. Впрочем, дори и без публикациите на Р. Спасов и П. Шопова, всеки би се усъмнил във възможността за авторството на А. Дзоки, ако поне бегло прегледа биографията му в българската Уикипедия [45]. Според нея, към пролетта на 1884 г., когато българският военен министър вероятно утвърждава проекта за Флотската кула, А. Дзоки е едва на 21 години и половина и сигурно все още е студент в Италия... Разбира се, не е невъзможно А. Дзоки да е работил в проектантското бюро на Фр. Грюнангер или под някаква форма да е изпълнявал негови задачи, но за това са необходими документи, които поне досега не са публикувани.

Изложените до тук сведения показват, че уж отдавна опосканата тема за историята на Флотската кула в Русе е обвита с гъста мъгла от противоречия, неясноти и откровени измислици. Че тя не е построена през 1884 г. и през 2014 г. не се навършват 130 г. от това събитие, е вече отдавна известно, но все още не е издирена и публикувана документация, която убедително да доказва кой е автор на проекта и кога всъщност е завършен строежът ѝ по първоначално утвърдения или актуализирания (ако има такъв) проект. Не открих отговор на част от възникналите въпроси, но поне положих усилия за критичен прочит на написаното за този забележителен архитектурен паметник в историята на метеорологията, военния флот и техниката. Искан ми се да вярвам, че все пак съм насочил вниманието на читателите към по-предпазливо ползване на сведенията, разпространявани от години за този паметник. Детайлното изясняване на историята на днешния архитектурен паметник Флотската кула в Русе би представлявало интерес най-вече за историците на архитектурата и дано те рано или късно го направят.

Литература

1. **Алексиев, Иван.** Храм на знания технически ...Българското техническо дружество в Русе 1885 г. Варна, ИК „Морски свят”, 2010.
2. http://www.museumruse.com/kalendar_bg.html
3. **План-указател РУСЕ.** V изд-е. Ст. Загора, ИК „Домино Прес”, 1999.
4. **Дойков, Васил, Й. Радоев и Й. Казаков.** Български трицвет по Дунав. Варна, Г. Бакалов, 1985. 96 с.
5. **Дойков, Васил.** Флотската кула – един от символите на Русе. – Морски свят, 1988, № 3, 59-60.
6. **Дойков, Васил.** Българско дунавско корабоплаване. Поява, развитие, проблеми и перспективи. В. Търново, Faber, 2002. 148 с.
7. **За първи път в Русе.** – <http://zapyrvipytvruse15.alle.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D1%8A%D1%80%D0%B2%D0%B8-%D0%BF%D1%8A%D1%82-%D0%B2-%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B5/>
8. **Областна дирекция „Земеделие” Русе.** – <http://www.mzh.government.bg/ODZ-Ruse/bg/Structure/History.aspx>
9. **Русе – врата по Дунава към Европа** (16.12. 2008). – <http://fond13veka.org/?p=8&l=1&id=175>
10. **Русе.** – http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5#cite_note-18
11. **Фридрих Грюнангер.** – http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%80%D0%B8%D1%85_%D0%93%D1%80%D1%8E%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D1%80
12. **Дойков, Васил.** Флотската кула – първата метеорологическа станция у нас. – Корабостр. и корабопл., 1978, ноем., с. 17
13. **Дойков, Васил.** Флотската кула в Русе. – Морски вестник, № 23, 7 дек. 1999, с.3
14. **Дойков, Васил и Н. Генчев.** По Дунав. От Шварцвалдските извори до делтата. Русе, 2001. 296 с.
15. **Дойков, Васил.** Флотската кула – един от символите на Русе. – Пристан (Русе), 2003, № 8, с. 25.
16. **Байков, Михаил.** Русе - един фотографски поглед към миналото (7 ян. 2008 г.). – http://history.rodenkrai.com/new/liubopitno/ruse_-_edin_fotografski_pogled_kym_minaloto.html

17. **Първата флотска наблюдателна кула и метеорологична станция в България.** – <http://www.ruse.eu/bg/first/559-meteo.html>
18. **История на българския военноморски флот.** С., Военно изд-во, 1989. 291 с.
19. **Морски вестник.** Значка на управлението за поддържане на плавателния път и проучване на р. Дунав (21 февр. 2012 г.). – http://morskivestnik.com/mor_kolekcii/mor_heraldika/zn2112022012.html
20. **Бърчева, Мариана и Стоян Йорданов.** Русенска хроника. Дати, събития и личности до средата на ХХ век. Русе, Авангард принт, 2004. 214 с.
21. **Колева, Анка.** 150 години от откриването на Първата метеорологична станция в България (1 ян. 2010 г.). – <http://www.libruse.bg/calendar/mesten/parva-meteo-stancia>
22. **Община Русе.** Стратегия за развитието на туризма в община Русе. Община Русе, март 2013. 43 с. – [https://www.ruse-bg.eu/uploads/files/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC_2020_%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5.pdf](https://www.ruse.bg.eu/uploads/files/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC_2020_%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B5.pdf)
23. **Боев, Ради.** Военният флот на България. С., ДВИ, 1969. 112 с.
24. **Флотска кула.** – http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BB%D0%BE%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0
25. **Флотска кула, Русе.** – <http://www.guide359.com/article/540/>
26. **Моллов, Росен.** Арнолдо Дзоки е проектирал Флотската кула в Русе. – Преса, № 299, 2 ноем. 2013, с.39 - http://issuu.com/pressadaily/docs/pd_20131102
27. **130 години от основаването на Метеорологическа станция при Дунавската военна флотилия - предшественик на Хидрографската служба на ВМС.** – http://morskimusey-bg.com/arhiw/dati2013_2.html (дек. 2013 г.)
28. **Божков, Константин.** Бележки и спомени по Морската ни част. – Военно-исторически сборник, г. VII, кн. 13, 1933, 110-160.
29. **Пак по техниката.** – Славянин (Русе), № 90, 21 февр. 1885, с. 357.
30. **Дойков, Васил.** Русе. Биография на дунавския град. 2. доп. изд. [Силистра, Ковачев], 2008. 201 с.

31. **Сигналната кула на Дунавската флотилия в Русе. Рис. От Асен Лингоров – Русе.** – Морски сговор, 1925, № 5, с. 8.
32. **Дойков, Васил и Н. Генчев.** Половин век в служба на Дунавския воден път. Изпълнителна агенция „Проучване и поддържане на река Дунав” – Русе. Русе, 2002. 120 с.
33. **Гошев, Д. Ив.** Каталог „Диге” на българските, тракийските, източно-румелийските и южно-българските марки 1941 – юний. С., 1941. 104 с.
34. **Андреев, Васил М.** 115 години български метеорологични наблюдения. – http://old.inrne.bas.bg/wop/ARCHIVE/wop_4_2002/09-115HMS.htm
35. **Национален институт по метеорология и хидрология.** Началото на метеорологични измервания в България. – <http://info.meteo.bg/g120/posters/NIMHBAShistoryTMlast.pdf>
36. **Национален институт по метеорология и хидрология – БАН.** Историята в дати. – <http://www.meteo.bg/node/6>
37. **Преживелиците на един руснак в България (1885-1886). Спомени на морския офицер Еспер Серебряков.** Русе, Авангард Принт, 2005. 96 с.
38. **Кузов, Румен.** Русе. Илюстриран ретро гид. Русе, Крис Дизайн, 2010. 272 с.
39. <http://www.ruseonline.info/smf/otoaeto/e-koa-ea/>
40. **Friedrich Grünanger.** – http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Gr%C3%BCnanger
41. **Щерн, Марчела.** Архитект Фридрих Грюнангер. – В: Австрийски архитектурни влияния в София в края на XIX началото на XX век. 2. прераб и доп. изд. С., Музей за история на София, 1998, 22-24. http://www.papertiger-bg.com/Wien1998_web.pdf
42. **Friedrich Grünanger.** – http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Gr%C3%BCnanger
43. **Третият конгрес по българистика продължи с откриването на документална фотоизложба, посветена на Арналдо Дзоки.** – https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/novini/novini_i_s_bitiya/tretiyat_kongres_po_blgaristika_prod_lzhi_s_otkrivaneto_na_dokumentalna_fotoizlozhba_posvetena_na_arnaldo_dzoki

44. Спасов, Радослав и Пенка Шопова. Италианският скулптор Арнолдо Дзоки пресъздаде българското Освобождение. – Библиотека, 2013, № 4, 105-108.

45. Арнолдо Дзоки. –

http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE_%D0%94%D0%B7%D0%BE%D0%BA%D0%B8

Иван АЛЕКСИЕВ